

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 242-257, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_242-257

BAZARBAI MAMETOV - ACTIVIST OF ZETYSU OF THE ALASH MOVEMENT

*Orazgul Khasenovna Mukhatova*¹

¹Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko St., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Associate
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Annotation. *Introduction.* Among the figures of the Alash movement in Semirechye there is a person who became the leader of the region. One of them is Bazarbai Mametov, a member of the council of the Semirechensk regional Kazakh committee, Chairman of the Kazakh committee of the Lepsinsky district. On the formation of personality B. Mametov's education, environment and political situation at the beginning of the 20th century contributed to his education as a professional specialist, an activist who served for the good of the people. As a lawyer, he was represented as a deputy in the All-Russian Constituent Assembly and nominated to the All-Russian Muslim Council, a member of the government of the Alash Horde, which formed the Alash army, and the organizer of the Committee for the Relief of the Starving in Semirechye. *Goals.* Study on the basis of historical sources the life and activities of Alash Bazarbay Mametov, who fought for the independence and the faithful son of his country; to analyze the education of Bazarbay in the Vernensky male gymnasium; to determine learning and difficulties at the Faculty of Law of the Imperial Kazan University; reveal the tendencies of the formation of the ego as a person; show activity as a member of the Alash movement. *Results.* Childhood, student life, activity studied in the article based on archival sources B. Mametov. His life was full of struggle and struggle for the future of his country and difficulties. However, thanks to his hard work, professional skills, high qualifications and experience, he got out of any situation with dignity and served as an authoritative citizen, a faithful test of his people. *Conclusions.* Bazarbay Mametov's studies at the Vernensky Male Gymnasium of the Imperial Kazan University contributed to his formation as an educated and qualified specialist. Thanks to the acquired knowledge, he became a professional lawyer, an active participant in the national liberation movement of the beginning of the 20th century. Alash left a mark in history as a figure.

Keywords: Bazarbai Mametov, Vernenskaya male gymnasium, Imperial Kazan University, lawyer, Semirechye, Lepsinsk, Kazakh committee, Alash, Alashorda, activist.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Zhetysu figures of the Alash movement: destinies and heritage» (Registration number AP 14872226).

For citation: Mukhatova O.Kh. Bazarbai Mametov - activist of Jetysu of the *Alash* movement // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 242-257. (In Kaz.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_242-257

ЖЕТІСУ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ - БАЗАРБАЙ МӘМЕТОВ

Оразгул Хасенқызы Мұхатова¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 050010, 28 үй, Шевченко көшесі, Алматы, Қазақстан)

тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Мұхатова О.Х., 2023

Андатпа. *Kipicne.* Жетісулық Алаш қайраткерлерінің арасында өлкенің көшбасшылары атанған тұлғалар бар. Солардың бірі - Жетісу облыстық қазақ комитеті кеңесінің мүшесі, Лепсі уезінің қазақ комитетінің төрағасы Базарбай Мәметов. Б. Мәметовтің кәсіби маман, ел мүддесіне қызмет еткен қайраткер болып қалыптасуына алған білімі, ортасы, XX ғасырдың бас кезіндегі саяси жағдайлар ықпал етті. Заңгер ретінде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына және Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне өкіл, Алашорда үкіметінің мүшесі, Алаш әскерін жасақтаушы, Жетісуда аштыққа ұшыраған жұртшылыққа көмек комитетін ұйымдастырушы болды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – халқының тәуелсіздігі жолында күрескен Алаш қайраткері, елінің адал перзенті Базарбай Мәметовтің ғұмыры мен қызметін тарихи деректер негізінде зерделеу; Базарбайдың Верный ерлер гимназиясында білім алуын талдау; Қазан императорлық университетінің заң факультетіндегі оқуын және ондағы қиындықтарын айқындау; оның тұлға ретінде қалыптасу үрдістерін анықтау; Алаш қозғалысының мүшесі ретіндегі қызметін көрсету. *Нәтижелер.* Мақалада архив деректері бойынша Б.Мәметовтің балалық шағы, студенттік кезі, қызметі зерттелді. Оның өмірі елінің болашағы үшін күрес пен тартысқа, қиындықтарға толы болды. Алайда ол кез-келген жағдайдан қажырлы еңбегінің, кәсіби білігінің, тәжірибесінің арқасында абыроймен шығып, елінің беделді азаматы, халқының адал перзенті болып еңбек етті. *Қорытынды.* Базарбай Мәметовтің Верный ерлер гимназиясының, Қазан императорлық университеті қабырғасындағы оқуы оның білімді әрі білікті маман болып қалыптасуына ықпал етті. Алған білімдерінің арқасында ол кәсіби заңгер, XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыстың белді мүшесіне айналды. Алаш қайраткері ретінде тарихта із қалдырды.

Түйін сөздер: Базарбай Мәметов, Верный ерлер гимназиясы, Қазан императорлық университеті, заңгер, Жетісу, Лепсі, қазақ комитеттері, Алаш, Алашорда, қайраткер.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алаш қозғалысының жетісулық қайраткерлері: тағдырлары және мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 14872226).

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х. Жетісу Алаш қайраткері – Базарбай Мәметов // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. 4-16 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_242-257

БАЗАРБАЙ МАМЕТОВ – ЖЕТЫСУСКИЙ ДЕЯТЕЛЬ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ

Оразгуль Хасеновна Мухатова¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, дом 28, ул. Шевченко, 050010, г. Алматы, Казахстан)

доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Аннотация. *Введение.* Среди деятелей движения Алаш в Семиречье есть личности, ставшие лидерами края. Один из них – Базарбай Маметов, член совета Семиреченского областного казахского комитета, председатель казахского комитета Лепсинского уезда. На формирование личности Б. Маметова как профессионального специалиста, деятеля служившего во благо народа способствовали его образование, среда и политическая ситуация начала XX века. Как

юрист он был представлен депутатом во Всероссийское Учредительное собрание и был выдвинут в Всероссийский Совет мусульман, членом правительства Алаш-Орды, формировавший войска Алаш, организатором Комитета помощи голодающим в Семиречье. *Цель и задачи исследования* – изучить на основе исторических источников жизнь и деятельность Алаша Базарбая Маметова, боровшегося за независимость своего народа, верного сына своей страны; анализировать обучения Базарбая в Верненской мужской гимназии; определить учебу и трудности на юридическом факультете Императорского Казанского университета; раскрыть тенденции формирования его как личности; показать деятельность как члена движения Алаш. *Результаты.* В статье на основе архивных источников изучены детство, студенческая жизнь, деятельность Б. Маметова. Его жизнь была полна борьбы и противостояния за будущее своей страны и трудностям. Однако благодаря своему трудолюбию, профессиональным навыкам, высокой квалификации и опыту он достойно выходил из любой ситуации и служил авторитетным гражданином, верным сыном своего народа. *Выводы.* Учеба Базарбая Маметова в Верненской мужской гимназии Императорского Казанского университета способствовала становлению его как образованного и квалифицированного специалиста. Благодаря полученным знаниям он стал профессиональным юристом, активным участником национально-освободительного движения начала XX века. Оставил след в истории как деятель Алаш.

Ключевые слова: Базарбай Маметов, Верненская мужская гимназия, Императорский Казанский университет, юрист, Семиречье, Лепсинск, казахские комитеты, Алаш, Алашорда, деятель.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Жетысуские деятели движения Алаш: судьбы и наследие» (регистрационный номер: АР 14872226).

Для цитирования: Мухатова О.Х. Базарбай Маметов – жетысуский деятель движения Алаш// Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С.242-257. (Каз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_242-257

Кіріспе. Алаш қайраткерлері жөнінде зерттеулер жүргізіліп, еңбектер жарияланған сайын оның ашылмаған қырларының көп екендігіне көз жеткізіліп келеді. Алаш қозғалысы тарихын алғаш рет зерделеуде тек есімдері белгілі болған тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеу қолға алынуда. Соңғы жылдары алаштықтардың еңбектерін жариялау дәстүрге айналып келеді. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» (Тоқаев, 2021) атты мақаласында ХХ ғасырдың бас кезіндегі «Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиістілігін» де атап өткен болатын. Шындығында да Алаш қайраткерлерінің өздері де, еңбектері де толық зерделенбей келеді. Әсіресе Жетісу Алаш қайраткерлерінің өмірі, қызметі, тағдыры турасында зерттеулер өте аз. Осыған орай олар туралы тарихи деректерді ғылыми айналымға енгізіп, талдаудың өзектілігі дау тудырмайды.

Жетісулық алаштықтардың арасында өзгесінен ерекше, дара тұлғалар да кездеседі. Солардың бірі - Алашорданың, Жетісу облыстық қазақ комитеті кеңесінің мүшесі Базарбай Маметов. Базарбайды халқының тәуелсіздігі жолында күрескен Алаш қайраткері, елінің адал перзенті ретінде ғұмырын тарихи деректер негізінде зерделеген еңбектер ғылымнан орын алмады. Оның өзіндік себептері бар. Біріншіден, Алаш қозғалысы тарихы сонау 1930 жылдардан тәуелсіздік алғанға дейінгі уақыттарда жабық тақырыптардың бірінен саналды. Екіншіден, «халық жаулары» атанған Алашордашыларды зерттеу былай тұрсын, ауызға алу қауіпті еді. Үшіншіден, Базарбай Маметовтен гөрі ұлт көшбасшысы - Әлихан Бөкейхановты, ұлтжанды азамат - Міржақып Дулатовты, ұлт ұстазы - Ахмет Байтұрсынов сынды тіртуар тұлғаларды зерделеуге басымдылық берілді. Төртіншіден, зерттеушілер үшін тарихи деректердің көпшілігі қолжетімсіз, өйткені Алаш қайраткерлеріне қатысты құжаттардың барлығы дерлік күштік құрылымдардың архивтерінде сақтаулы. Бесіншіден, тарихи тұлғаның іздеушісі, мұрасын жаңғыртатын ұрпағы - некен-саяқ. Дегенмен тарихи жадта сақталған Базарбай Маметов тәрізді тұлғаларды қазіргі ұрпаққа таныту, сол арқылы тәрбиелеу, насихаттау - қоғам дамуының басты көрінісі. Осы орайда да тарихи деректерге сүйеніп, Алаш арысының өмірі мен қызметін зерттеудің маңызы зор.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері. Верный ерлер гимназиясында білім алған Б.Маметов туралы деректер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 94-қорына тіркелген. Алаш арысының Қазан императорлық университеінің заң факультетінде оқыған кездегі жеке

құжаттары Татарстан Республикасы ұлттық архивінің 977-қорында сақтаулы. Алматы облысы мемлекеттік архивінде оның 1918 жылғы қызметіне қатысты деректер кездеседі. Сол архив құжаттары деректанулық талдаудан өткізуді талап етеді.

Тақырыпты зерделеуде бұдан өзге феноменологиялық бағытты (Гуссерль, 2008) ұстану ұтымды, өйткені ол Б.Мәметовтің тарихи тұлға ретінде қалыптасуы мен даму үрдістерін анықтауға мол мүмкіндік тудырады. Бұл бағыт тұлғаны сипаттауда, оның өмірлік ұстанымдарын, ғұмыр жолындағы қиындықтары мен жетістіктерін зерделеуде тиімді. Жетісулық қайраткердің ұлт-азаттық қозғалысқа тартылуын, қазақ съездеріне қатысуын, Алаш әскерін жасақтаудағы қызметін өркениеттілік (Сорокин, 1992) бағытта зерделеу маңызды. Себебі бұл бағыт тұлғаның қызметін ұлттық мүдде тұрғысынан, өскелең ұрпаққа үлгі ретінде көрсетуге жол ашады. Аталған ғылыми бағыттар тарихилық қағидасымен тығыз байланыста Базарбай Мәметовтің білім алуын, Алаш қозғалысының мүшесі болуын хронологиялық ретте, өзара сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік береді. Объективтілік қағидасы тұлғаның Верный ерлер гимназиясында, Қазан императорлық университетінде білім алу барысындағы орын алған кедергілердің себептерін шынайы түрде анықтауға септеседі. Әлеуметтік қағида Базарбайдың өзі, шығу тегі, ортасы, серіктері, дәріс берген оқытушылары туралы тарихи фактілерді талдауда аса маңызды.

Б. Мәметовтің тарихи тұлға болып қалыптасуын және ел болашағы жолындағы қызметін зерттеуде талдау, ретроспективтілік, моделдеу, баяндау, сипаттау, қорыту әдістері қолданылды.

Талқылау. Тәуелсіздік жылдары отандық тарих ғылымында Алаш қайраткерінің қызметіне сипаттама берілген зерттеулер жарық көрген. Солардың бірі - Ж.М. Ескендірұлының (Әбдешев) «Алашорда министрлері» атты еңбегі (Ескендірұлы, 2008). Еңбекте Алашорда мүшесі - Б. Мәметов туралы қысқаша мәлімет беріледі. К. Нұрпейістің монографиясында (Нұрпейіс, 1995) туралы Б. Мәметовтің II жалпықазақ съезіне қатысуы үстірт жазылды. М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 2008) іргелі зерттеулерінде жетісулық Алаш арыстарымен қатар Базарбай Мәметовтің қызметі біршама кеңірек айтылады. Б.Әбдіғалиұлы (Әбдіғалиұлы, 2018) Алаш әскері тарихы зерделеген еңбегінде 1918-1920 жылдарда Базарбай Мәметовтің және т.б. қайраткерлердің жасақ құруға атсалысқандарына тоқталады. Е.Тілешев және Д.Қамзабекұлы құрастырған энциклопедиялық анықтамалықта (Тілешев, Қамзабекұлы, 2014) жекелеген және Жетісу «Жетісу» атты энциклопедияда (Жетісу, 2004) Алаш қайраткерлері, соның ішінде Б. Мәметов жөнінде жөнінде ақпарт беріледі.

Жетісулық Алаш қайраткерлерінің қызметін зерделеуге арналған зерттеулер көбінесе ғылыми мақалалар түрінде жарияланғанымен Б.Мәметовті Алаш қайраткері ретінде арнайы зерттегендері жарық көрмеді. Дегенмен тұлғаның өмір жолын жалпылама сипаттаған З.Төлеуовтің мақаласын атауға болады. Сонымен қатар Жетісу Алаш қайраткерлерінің қызметі бойынша тарихи дерек болып табылатын «Алаш қозғалысы және оның жетісулық қайраткерлері» (Алаш қозғалысы және оның жетісулық қайраткерлері, 2017) және «Алаш қозғалысы» (Алаш қозғалысы, 2007), «Қазақ съездері» (Қазақ съездері, 2007) атты жинақтар жарияланды. Олар Б. Мәметовтің өмірі мен қызметін тереңірек зерделеуге септеседі.

Зерттеу нәтижелері. Базарбай Мәметов 1888 жылы тамыз айында Жетісу губерниясы, Лепсі уезі, Балқаш-Лепсі болысында (қазіргі Көктерек ауылы) кедей шаруа - Мәмет Әсіпұлының отбасында дүниеге келген. Оны дәйектейтін архив қорына тіркелген - 1898 жылы тамыз айында Жетісу (Семиречье) облысы Лепсі уезінің басшысына уезд дәрігері Закатальский мен учаскелік дәрігері Галинов берген куәлік. Куәлікте (XIX ғасырдың соңы-XX ғасырдың басында мұндай құжат куәлік деп аталған) «Лепсі уезі бастығының 1898 жылғы 24 тамыздағы № 2825 қатынасының нәтижесінде, сараптамаға ұсынылған қазақ Махит-Асанов Базарбайдың дене бітімі дұрыс, денсаулығы жақсы, сырт көзге 8 жаста және оған шешек ауруына қарсы екпе сәтті жасаған» (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і.т. 39903-іс. 22-п.), - деп жазылған. Бұдан Базарбайдың тегі Мақыт-Асанов болғаны анық көрінеді.

1899 жылы тамыз айында Верный ерлер гимназияның төменгі дайындық сыныбына және пансионға оқуға қабылданды. Сол кезде оның бастапқы тегі өзгертіліп, аты-жөні Базарбай Мәметов және 1891 жылы 20 мамырда Жетісу облысының Лепсі уезінде туылған деп көрсетілді. Әкесі Мәмет Базарбайды гимназияға оқуға беруде жасын кішірейтіп жаздыруы да мүмкін (гимназиядағы айып парағында (кондуитный лист) туған жылы 1891 деп жазылған), өйткені оқу орының дайындық бөліміне ереже бойынша 8 жастан кіші емес, он жастан үлкен

емес балалар қабылданған (АҚМА. 390-қ. 9 «С»-т. 125-іс.1-п.). 1909 жылғы қараша айында Лепсі уезі басшысының Балқаш-Лепсі болысының басшысының мәліметіне сүйеніп берген куәлігінде Базарбайдың Мамет Асановтың ұлы екендігі және оның 1888 жылы 20 мамырда туылғандығы жайлы жазылған (ТРҰА. 977-қ. Ж.і.т. 39903-іс. 22-п.). Архив құжаттарынан көрінетіндей, Базарбайдың туылған жылы нақты емес, екі түрлі. Бірі - 1888, екіншісі – 1891 жыл. Қазақ балалары сияқты Базарбайдың туған жылының нақты көрсетілмеуінің бір ғана себебі бар, ол - тууы туралы куәліктің жоқтығы. Қазақтар балаларының туған жылын да, айын мен күнін біле бермеген. Қай жылы туылды деген сауалға «ел жайлаудан түскенде», «наурыз айы туғанда», «қарлы боранда», «пәленшекенің асын берін жатқанда» деген жауап қайтарылған. Егер ас берілген адам тарихи тұлға болса, есептеп шығаруға болады. Жергілікті жерге ғана танымал адам болса, онда нақты айту мүмкін емес.

Верный қаласында 1876 жылы төрт сыныптық, 1879 жылы алты сыныптық прогимназия, ал 1881 жылы толық классикалық гимназия түріндегі оқу орны жергілікті көшпелі халықтың балаларының орта білім алуына және одан әрі оқуларын Ресей империясының университеттерінде жалғастыруға мүмкіндік беру мақсатында ашылды (ҚР ОМА.94-қ.1-т. 129-іс.24-п.). Осы мүмкіндікті пайдаланғандардың бірі Базарбай Мәметов еді.

Тарихтан белгілі Жетісу Алаш қайраткерлері білім алуға бірін-бірі тартып отырған. Барлыбек Сыртанов Мұхамеджан Тынышпаевтың оқуға түсуіне ықпал еткендей, Жетісу облыстық қазақ комитетінің төрағасы болған Ыбырайым Жайнақов Базарбай Мәметовты Верный гимназиясында білім алуға ынталандырған. Базарбай пансионнан шығып қалған жағдайда Ыбырайым өзінің қамқорлығына алатындығын мәлімдеп, 1909 жылы Жетісу облыстық басқармасында аудармашы болып қызмет етіп жүрген кезінде гимназия директорының атына өтініш жазып, өзінің ниетін білдірген. Өтініштің мазмұнын Жетісу вице-губернаторы растап, 1909 жылы 2 желтоқсанда 2370-ші нөмірлі арнайы хат жіберген (ҚРОМА.94-қ.1-т.2205-іс.1-п.). Осы орайда айта кетерлік жайт, Верный ерлер гимназиясына бірін-бірі жетелеген және әкелерінің қамқорлығы арқасында ағайынды Барлыбек, Болатхан, Қанатхан, Дәрібек Сыртановтар және өзін шенеуніктің баласымын деп көрсеткен Абдулқадыр Сыртанов, Мұхамедқасым, Мұхамедсафа Құрманбаев білім алған.

Дайындық сыныбында Базарбай жақсы оқып, үлгілі тәртібімен ерекшеленді. 1901 жылы Базарбайдың тәртібіне «өте жақсы» деген баға қойылып, дайындық сыныбының аға бөліміне көшірілді. 1901-1902 оқу жылының қараша айында рұқсатсыз көшеге шығып кеткен, сол үшін жексенбі күні 2 сағатқа пансионда қалдырылып, жазаланған. Дегенмен гимназия мен пансионның ережелерін бұзбағаны үшін тәртібіне «өте жақсы» деген баға қойылған. Осылардың бәрі оқушының айып журналында жазылған. Айып парақшалары - оқушының теріс қылықтары жазылатын журнал. Мұндай әдіс XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының гимназияларында, діни оқу орындарында, кадет корпустарында қолданылған. Осындай журналда оқушының гимназияға қабылданған уақытынан оны тәмамдағанға немесе шығып кеткенге дейінгі тәртібі, тәртіп бұзушылыққа байланысты алған жазалары және келесі сыныпқа көшірілуі туралы жазбалар жазылатын болған.

1903 жылы 2-сыныпқа II-дәрежелі марапатпен көшірілген (ҚРОМА.94-қ.1-т.2205-іс.5-п.). Базарбай Мәметов 1903 оқу жылының I-жартысында гимназияда Қанатхан Сыртанов, Нүсіпбек Жақыпбаев (дайындық сыныбына түскен), Болатхан Сыртанов, Қайсерке Тоқсанбаев, Салық Аманжоловпен қатар оқыды (ҚРОМА.94-қ.1-т. 383-іс.1,4-пп.). Осы жылдың II-жартысында оларға Жәнеке Солтанаев қосылды. 1904 жылдың I-жартысында аталған оқушылардың қатарына Нұрғали Нұрмұхаммедов пен Әбділкерім Садықов толықтырды. Нұрғали дайындық сыныбына, Әбділкерім I-сыныпқа Пішпек қалалық училищесінен кейін келді (ҚРОМА.94-қ.1-т.2560-іс.1-п.). Олардың бәрі бір-бірімен араласты, білмегендерін сұрады, қиналғандарына көмектесті. Бір үйдің балалары тәртізді пансионда тұрып, білім алды.

1903-1904 оқу жылының қыркүйегінде Базарбай гимнастика сабағынан кетіп қалған. Сәуір айында француз тілі сабағында тентектік жасаған. Осындай «нашар тәртібі» үшін гимназияда бір сағатқа қалдырылған. Дегенмен гимназияның педагогикалық кеңесінің қаулысымен үшінші сыныпқа көшіріліп, тәртібіне бес балл қойылған (ҚРОМА.94-қ.1-т.2205-іс.6-п.). 1903 жылы 2-сыныпқа, 1907 жылы 6-сыныпқа II-дәрежелі марапатпен көшірілді (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2205-іс. 5-п.). Базарбай Мәметов сыныптан сыныпқа тәртібіне үнемі «өте жақсы» деген бағамен көшірілсе де 1909-1910 оқу жылының мамыр айындағы педагогикалық кеңестің қаулысына

сәйкес жазбаша емтихандарды тапсыра аламағандығы үшін 8-сыныпты қайта оқыды. Келесі 1910-1911 оқу жылында наурыз айында Базарбай Мәметов емтихандарын сәтті тапсырып, гимназияның 8-сыныбын тәмамдап, 1911 жылы 2 маусымда орта білім туралы Халық ағарту министрлігі берген №1807 аттестатты иеленді.

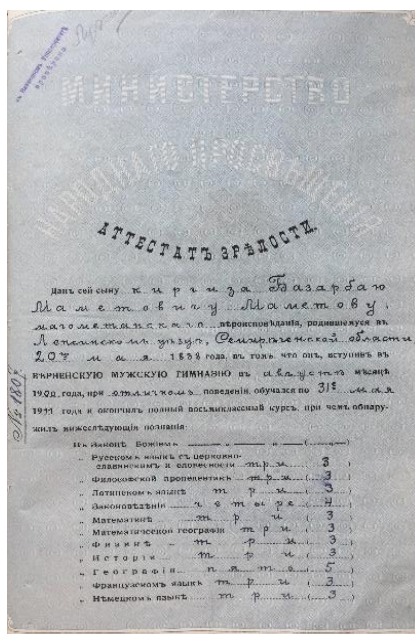

Фото 1. Б. Мәметовке берілген орта білім туралы куәлік.

Дерек: ТР ҰА. 977-қ. Ж.і -т. 39903-іс. 16-п.

[Foto 1. Certificate of secondary education issued to B. Mametov (National archive of the Republic of Tatarstan. F.977. Description of personal affairs. D.39903. L.16.).]

Бір топ қазақ балалары, соның ішінде Базарбай гимназия кемелденіп, әлеуеті күшейіп, оқытушылары мен тәрбиешілерінің тәжірибесі молайған тұста 358 баланың бірі болып білім алды. Осы кезде оқушылардың толық орта білім алуына, өздерін жан-жақты жетілдіруге барлық жағдай жасалды. Гимназияның оқу-әдістемелік жұмысы жақсартылды. Оның іргелі кітапханасында 11186, оқушылар кітапханасында 2797 кітап болды. Оқушыларға білім беруде 94 атлас, глобус, географиялық карталар, 203 оқу құралдары қолданылды (ҚРОМА.94-қ.1-т.526-іс.1-п.). Оқушылардың саны да артты, оқу ақысы XIX ғасырдың 90-жылдарымен салыстырғанда 10 рубльге көбейіп, 50 рубльге жетті (ҚРОМА.94-қ.1-т.526-іс.42-п.). Қазақ өрендері «Бұратаналардың» балаларына 1897 жылдың 6 қаңтарындағы Мемлекеттік Кеңес бекіткен ережеге сәйкес 20 орын бөлінген гимназияның жанындағы пансионда тұрды. Пансион Жетісу облысының земство алымдарынан құралған қаржы арқылы қамтамасыз етілді (ҚРОМА.94-қ.1-т.20509-іс.1-п.).

Верный ерлер гимназиясында оқыған қазақ балаларының арасында Базарбай үздік тәртібімен және орташа үлгерімімен, сегіз сыныпты бітіруімен ерекшеленді. Гимназияны орыс, француз, неміс тілдері, философиялық пропедевтика, латын тілі, математика, математикалық география, физика, тарих пәндерінен «қанағаттанарлық», заңтанудан «жақсы», географиядан «өте жақсы» деген бағамен аяқтады (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 16-п.).

Базарбайдың студенттік кезі. Гимназияны тәмамдағаннан кейін көп ұзамай Базарбай әскери маман болуды көздеп, Мәскеу қаласындағы Алексеев әскери училищесіне оқуға түсу үшін сынақ тапсыруға бел буды. Сол заманның өзіндік талаптарына сәйкес талапкерге Верный ерлер гимназиясының директоры арнайы куәлік беруге тиіс болған. Сондай куәлік гимназия директоры В.Дейнеконың атынан Базарбай Мәметовке 1911 жылы 2 маусымда табысталды. Куәлікте Базарбайдың 1910-1911 оқу жылында Верный ерлер гимназиясын бітіргені, білім алуды жалғастыру мақсатында Мәскеудің Алексеев әскери училищесіне оқуға түсуге ниет білдергені туралы жазылды (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 14-п.).

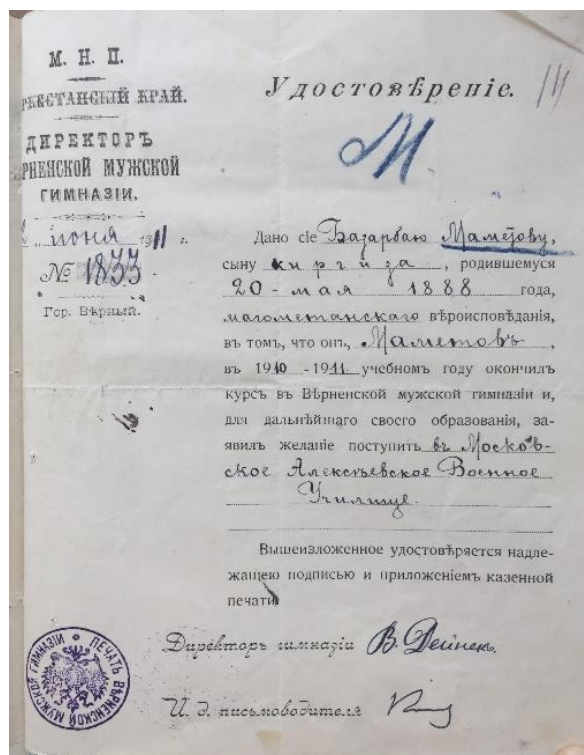

Фото 2. Б. Мәметовке Алексеев әскери училищесіне түсу үшін берілген куәлік.

ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 14-п.

[Foto 2. Certificate issued by B. Mametov for admission to the Alekseev Military School

(National archive of the Republic of Tatarstan. F.977.

Description of personal affairs. D.39903. L.14.)]

Алайда Базарбайдың бұл талпынысы сәтсіздікке ұшырады, өйткені Ресей империясының Әскери бағыныштылық туралы Жарғысында бұратана халық өкілдерінің әскери қызметке шақырылмайтындығы анық айтылған еді. Жетісу облысының әскери губернаторының 1911 жылы берген куәлігінде Верный ерлер гимназиясын бітірген, жергілікті тұрғын Базарбай Мәметовтің 1897 жылы жарық көрген Ресей заңдарының 4-томында көрсетілген әскери міндетті өтеу туралы 42-ші бабына сәйкес бұл міндеткерлікті атқара алмайтындығы ашық жазылды (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 24-п.). Сол себепті Базарбай әскери училищеге қабылданбады. Бұдан өзге Жетісу облысы 1804-1917 жылдар аралығында Қазан қаласы орта және төменгі Еділ өңірі (Поволжье) губернияларының оқу округі саналғандықтан осы өңірдің тұрғындары Орынбор, Омбы, Қазан тәрізді қалаларда білім алуға тиісті болатын.

Осылайша Базарбай Қазан императорлық университетінің заң факультетіне оқуға түскен. Осыған орай Жетісу облысының әскери губернаторына жоғары оқу орнына түсу үшін шәкіртақы тағайындауын сұрап, өтініш жазған. Өтінішіне 1912 жылдың 5 наурызында генерал-майор М.А.Фольбаум Б. Мәметовке шәкіртақы тағайындай алмайтыны, ол Қазан университетін бітірген Аманжоловқа беріліп отырғандығы, ендігі жерде басқа бір студентке төленетіні жөнінде жауап алған (ТР ҰА.977-қ.Ж.і-т. 39903-іс.18-п.). Шындығында да 1907-1912 жылдар аралығында Салық Аманжолов Қазан императорлық университетінде заңтану мамандығы бойынша білім алған.

Фото 3. Бозбала Базарбай. 1911 ж. 4 шілде.

Дерек: ТР ҰА. 977-қ. ж.і -т. 39903-іс. 12-п.

[Foto 3. Young Bazarbay. 1911 July 4 (National archive of the Republic of Tatarstan. F.977. Description of personal affairs. D.39903. L.12.)]

Облыс губернаторы тарапынан қолдау таппаған ол 1911 жылдың маусым айында Ташкент қаласына арнайы барып, Түркістан генерал-губернаторына өтінішпен кірген. Алайда өтініші қанағаттандырылмаған. Өмірінің осындай қиын кездері туралы Базарбай былай деп жазған: «Білімді ары қарай жалғастыра алмай және туған ел-жұрттан жырақта, ешбір таныссыз күн көрістің өзі қиындыққа соқты. Енді амалдап нан тауып жеудің қамын ғана ойлап бір қызметке орналасуды ойластырдым. Осы мақсатпен жүргенде кездейсоқ Ташкент қаласына келе қалған танысым азамат Тынышпаевқа жолықтым. Ол өз тарапынан Ұлы князь Константин Константиновтың канцелярия меңгерушісі - сол тұста Ташкенде айдауда жүрген полковник Беловпен таныстырып, одан көмек өтініп, егер мүмкіндік болса жұмыс тауып беруін сұрады.

Менің жағдайыммен танысқан соң ол Ұлы князға материалдық көмек сұрап жолыққанымды жөн көріп, өзі де қолғабыс көрсететінін айтты. Ұлы княздің жеке қабылдауында болып, өтінішім өтіп, маған бір жыл көлемінде айына 20 рубль стипендия тағайындады. Бұл тығырықтан шығуға Түркістан студенттер жерлестігі мен азамат Тынышпаев қол ұштарын берген еді» (Төлеуов, 2020). Мұхамеджан Тынышпаев Базарбайдың жерлесі әрі туысы болған еді. Екеуі де - Лепсі уезінің тумалары. Мұхамеджан Мақаншы-Садыр, Базарбай Балқаш-Лепсі болысында дүниеге келген. Осылайша Базарбай Мәметовты Верный гимназиясында білім алуға Ыбырайым Жайнақов жетелесе, Қазан университетінде қысқа уақыт болса шәкіртақы алуға Мұхамеджан Тынышпаев қол ұшын созған. Зиялылардың осындай тәлім алуға лайық әрекеттері тарихта аз болмаған.

Бұдан кейінгі уақыттарда Базарбай университетте өз күшімен оқыды. Талай қиындықтарды бастан кешірді. Алайда ол мойымады, тығырықтан адал еңбегінің арқасында шықты. Осындай сәттері турасында Базарбай «Бірақ, бір жыл өткен соң баяғы таршылыққа қайта тап болдым. Жаз күндері қызмет жасап ақша таптым, сонымен қатар қыс айларында жалданып сабақ беріп, соның арқасында университет төлемақысы мен күн көрісімді де айырдым» (Төлеуов, 2020), - деп еске алған.

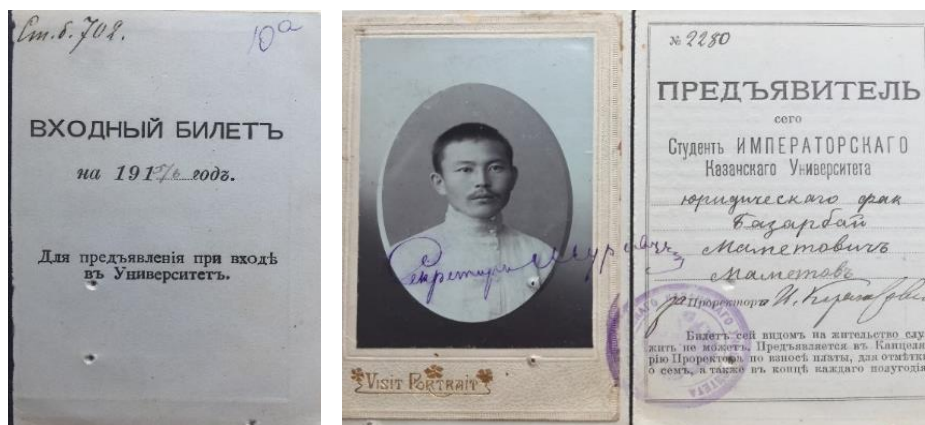

Фото 4. Базарбай Мәметовтың университетке кіру билеті¹.
Дерек: ТР ҰА. 977-қ. Ж.і -т. 39903-іс. 10а - п.

[Foto 4. Entrance ticket of Bazarbay Mametov to the university (National archive of the Republic of Tatarstan. F.977. Description of personal affairs. D.39903. L.10a).]

Дегенмен Базарбай қиналған кездерінде жергілікті биліктегілерден, соның ішінде өзінің туған жері Лепсі уезінің бастығынан да көмек сұрап, хат жазған. Мұндай өтініштері жауапсыз әрі қолдаусыз қалмаған. 1914 жылдың 16 желтоқсанында Лепсі уезінің басшысы полковник Авдиев Базарбайдың оқуы үшін қаржы аударған. Мұны оның кеңсе іс жүргізушісі Н.Шебалин арқылы Қазан университетінің ректорының атына «Маметов мырзаға қаңтар-наурыз айлары үшін 120 рубль ақша аударғаны жайлы №5263 түбіртеккі» жолдаған 1915 жылғы 19 наурыздағы хабарлама (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 18-п.) дәйектейді. Университет ректоры міндетін атқарушы П.Д. Шестаков сол күні Лепсі уезінің басшысына хат жолдап, Б. Мәметов 8-жартыжылдықтың сынақтарын талаптарға сәйкес тапсырса курсты бітіргені туралы куәлік берілетіндігін жеткізді (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 19-п.). Жетісу облысының вице-губернаторы 1913 жылы 18 қыркүйекте университетке хат жазып, Базарбайдың нешінші курста оқып жатқандағын сұраған (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 23-п.). Мұның өзі Жетісу губернаторының Ресей жоғары оқу орындарында білім алған қазақ жастарын бақылап, қадағалап отырғандығынан хабар береді. Хатқа жауап берген ректор Б. Мәметовтің заң факультетінің 3-курсында оқып жатқандығын хабарлаған.

Татарстан Республикасының ұлттық архивінің «Қазан императорлық университеті» деп аталатын 977-ші қорында 1911 жылдың 31 тамызы 1916 жылдың 22 сәуірі аралығындағы құжаттарды қамтитын «Қазан университеті студенттерінің қатарына Мәметов Базарбай Мәметұлын қабылдау туралы іс» деп аталатын 28 беттен тұратын № 39903 сақтау бірлігі тіркелген. Мұндағы тарихи деректер Базарбайдың университеттің заң факультетіне студент болып қабылдануы, оқыған пәндері, тапсырған сынақтары турасында ақпарат береді. Университетте оқытушы-профессорлар, доцент А.В. Завадскийден «Азаматтық сот ісі», Н.И. Миролубовтан «Қылмыстық сот ісі», В.П. Доманжодан «Сауда құқығы», В.А.Ульяницкийден «Халықаралық құқық», А.А. Пионтковскийден «Қылмыстық құқық», А.А.Симолиннан «Азаматтық құқық», О.П. Соколовтан «Шіркеу құқығы», В.Ф. Зальскийден «Құқық философиясының тарихы» мен «Құқық энциклопедиясы», В.И.Ивановскийден «Орыс құқығының тарихы» және «Мемлекеттік құқық», Н.Д. Колотинскийден «Рум құқығының тарихы», Г.Б. Никольскийден «Саяси экономия» мен «Қаржылық құқық», В.Ф. Матвеевтен «Полиция құқығы», Г.Ф. Дормидонтовтан «Рум құқығы жүйесі», А.А. Овчинниковтан «Статистика», О.П. Загоскиннен «Орыс құқығының тарихы» пәндерінен дәрістер тыңдаған.

¹Қазан императорлық университетіне қабылданған кезде әрбір студент студенттік істер бойынша кеңседен үнемі өзімен бірге алып жүретін, университетке кірерде және жеке басын куәландыратын құжатты талап ететін жағдайларда көрсетіп отыра тиіс кіру билетін алған. Билетін жоғалтқан жағдайда студент полицияға және университет проректорына дереу хабарлауға міндеттелген. Полициядан өтініштің көшірмесін алып келген кезде студентке жоғалған билеттің орнына телнұсқасы (дуликат) берілген.

Верный ерлер гимназиясында алған білімі, табандылығы мен еңбекқорлығы, ізденімпаздығы және білімге деген ынта-жігері Базарбайға сынақтарды жақсы тапсырып, заңдарды жетік меңгеруге ықпал етті.

Оқу, білімге ден қойған Базарбай Қазан университетінде іргелі білім алып, маман ретінде қалыптасты. Базарбайдың білікті заңгер, саясаткер, елі мен жерін сүйген азамат болуына Қазан университетінің ұстаздары зор үлес қосты. Университет профессорларының арасында өз заманынан озық тұрған білімді де білікті, салиқалы ойлы, көзі қарақты данагөй ұстаз аз болмады. Қоғамның алдыңғы қатарлы зиялылары санатындағы ғалымдардың дәрістері терең мазмұнымен, «құлақтан кіріп, бойды алар» тартымдылығымен ерекшеленетін. Тыңдаушысын дәрістерімен қоса жазған еңбектерімен де таныстырып, баулыды. Ұстаздары шәкірттерінің зердесін ашып қана қоймай, оларға түрлі ой тастап, санасын сергітіп, өзіндік көзқарас қалыптастыруға жетелейтін.

Базарбай Қазанда оқып жүрген кезінде I дүниежүзілік соғыс басталды. Соғыс майданының қара жұмыстарына империя құрамындағы бұратана халық өкілдері тартылды. Қара жұмысшылардың қатарында патшалық Ресейдің бурят, башқұрт, саха және т.б. ұлт өкілдерімен бірге қазақтар да болды. Туған елінен алыста, соғыс жағдайында еңбек еткен қара жұмысшылардың жағдайын ойлаған Әлихан Бөкейханов Земскі одағы Бас комитетінің төрағасы князь Львовпен оларға көмек көрсету туралы келіссөздер жүргізді. Солардың «нәтижесінде майданға алынған бұратана жұмысшылардың бөлімін ашу жөнінде келісімге келді» (Қойгелдиев, 2008: 197). Бұл бөлімге бұратаналар алынған жерлерде тамақ беретін, ауру-сырқауларын қарайтын орындар ашу; түрлі қажеттерін өтейтін жұмыстарды ұйымдастыру; қазақ даласында, Түркістанда, Бурят жерінде көмекшілер сайлап, жұмысшыларға тамақ, киім, жылқы һәм қой еті, ірімшік, құрт, шекпен, тері шалбар, тон, тымақ, киіз сатып алу, артында қалған туған-туыстарынан хат-хабар жеткізіп тұру» тәрізді міндеттер жүктелді. Ә.Бөкейханов осындай маңызды іспен айналысып жатқан кезде Ресейдің ірі қалаларында оқып жатқан қазақ жастары Земство Одағына көмек қолын созуға даяр екендіктерін білдірді. Мәселен, Ә. Бөкейханов Қазандағы қазақ студенттерінің ниет еткендігін айтып, олардың аты-жөнін атады. Сондай студенттердің арасында төртінші болып Базарбай Мәметовтің есімі аталды.

Тарихтан белгілі XIX ғасырдың соңында Ресей астанасы Санкт-Петербургте, Мәскеуде, Қазанда, Омбыда және т.б. қалаларда «Жерлестер» («Землячество») аталған студент жастардың астыртын ұйымдары көптеп құрылды. Мұндай ұйымдардың құрылуының себептері туған жерінен жырақта жүрген жерлестердің басын қосу, бір-бірімен жақын араласу, өзара қолдау көрсету, пікір алмасу еді. «Жерлестердің» жиындарында жастар өздері өмір сүріп жатқан кездегі аса өзекті мәселелермен қатар қазақ даласының отаршылдық езгіге түсуі, қоныс аударушылардың көбеюі, жер, оқу-ағарту мәселелерін талқыға салды. Болашақ заңгер Базарбай Мәметов те Қазан қаласындағы «Жерлестердің» белсенді мүшесі ретінде жиыналыстарына қатысып, өз ойын білдіріп отырды.

XX ғасырдың басы Ресейде мұсылмандық қозғалыстың айтарлықтай дамыған кезі болатын. Студент жастар дін бостандығын көтеріп, рухани отарлауды даттады. Православие миссионерлерінің бұратаналарды шоқындыруына сыни көзқарас танытты. Жастар осы мәселелер бойынша пікірлерін ортаға салып, Ресей империясы құрамындағы мұсылмандардың құқықтарын танытатын жиын шақыруды көздеді. Ресейдегі мұсылман студенттері съезд өткізу идеясын ұсынды. Осы бастаманы Базарбай да қызу қолдады.

Б.Мәметовтің Қазанда білім алған уақыты Ресейдің күрделі саяси, әлеуметтік-экономикалық кезеңіне дөп келді. Бұл патшалық Ресейдің саяси билігі әлсіреген, экономикасын нарықтық қатынастар, қымбатшылық жайлаған, тұрғындарының әлеуметтік жағдайы нашарлаған кезі еді. Сондай аласапыран уақыттарда билік үшін өзара тартысқа түскен түрлі саяси партиялар құрылып, қоғамдық қозғалыстар өрістеді. Осылардың барлығы Базарбайдың көз алдында өтіп жатты. Өз заманындағы оқиғалар Базарбайдың саяси көзқарастарының қалыптасуына, қоғамдық, саяси тәжірибе жинақтауына игі ықпал етті. Осы орайда Базарбай тәрізді қазақ зиялыларының қалыптасу үдерісіне Қазан оқу орындарының ықпалы зор болды. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың бас кезінде Қазан қаласындағы императорлық университетінен өзге мал дәрігерлік институтында ат төбеліндей қазақ жастары Әбубәкір Алдияров, Уәли Танашев, Салық Аманжолов, Түбек Есенғұлов, Махмұд Шолтыров,

Мұхамеджан Қарабаев, Мұхаммед-Қазы Шотаев, Шафкат Бекмұхамедов оқыды. Көргенінен көкірегіне түйгендері көп, ұстаздардан тәлім-тәрбие алған, Ресейдің қайнаған саяси-қоғамдық өміріне етене араласқан бозбалалардың, соның ішінде Базарбайдың саяси санасы ерте оянды. Бодандықтың қамытын киген елінің басына түскен ауыр жағдай Базарбайды есейтті, азаттық жолындағы күреске ұмтылдырды. Осындай рухани, саяси толысқан шағында университеттегі оқуын аяқтады.

Архив қорында Қазан императорлық университетінің проректорының 1916 жылы 5 сәуірдегі куәлігі сақталған. Онда Б.Мәметовтің заң факультеті бойынша барлық пәндерден дәрістер тыңдап, әрбір жарты жылдықта сынақтарды талаптарға сай тапсырғаны, университетте оқыған кезде тәртібінің өте жақсы болғандығы, сондықтан да үкіметтік сынақ комиссиясына жіберілетіндігі туралы жазылған (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 10-п.). Үкіметтік сынақтарды немесе қазіргі тілмен айтқанда, мемлекеттік емтихандарын тапсырып, 1917 жылы мамыр айында Қазан императорлық университетінің заң факультетін бітіріп шықты.

Б. Мәметов және Алаш қозғалысы. Оқуын тәмамдаған Базарбайдың қызмет жолы Ақпан революциясынан кейінгі кезеңге дөп келді. Революцияның жеңісін ұлт зиялылары қуана қарсы алды. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы және оның серіктері ұлттық мемлекеттік дербестік алуға, жер, дін, әйел және т.б. мәселелерді шешуге ұмтылды. Қазақ зиялылары бұл мақсатқа алғашқы кезде жалпыресейлік демократиялық күштермен біріге отырып қол жеткізуге болады деп түсініп, Уақытша үкіметті, Құрылтай жиналысын шақыруды қолдады. Құрылтай жиналысы қазақ ұлтына өзін-өзі басқару құқын береді деп сенді.

Наурыз айынан бастап барлық облыстарда ұлт-азаттық қозғалыстың жаршылары - қазақ комитеттері құрылды. Халық өмірінің өзекті мәселелерін талқыға салған съездер уездер мен және болыстарда да өтті. Базарбай олардың жұмыстарына белсене араласып, қызмет жолын бастады.

1917 жылдың 1 сәуірінен 7 мамыры аралығында облыстық қазақ съездері Орынборда, Алматыда, Оралда, Семейде, Омбыда өткізілді (Қойгелдиев, 2008:221). Базарбай 1917 жылы 12 сәуірде ашылған Жетісу облыстық съезіне қатысты. 81 делегат қатысқан, Ыбырайым Жайнақов төрағалық еткен съезд алты күнге созылды. Съезд Уақытша үкіметке, соғысқа қатынас жайын, демократиялық республика, дін, сот, жергілікті басқару, халықтар қарым-қатынасы секілді күн тәртібіндегі шұғыл мәселелерді қарап, қазақ комитетінің Құрылтай жиыналысына дейінгі міндеттерін белгілеп берді (Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда, 2018:64). Алматыда ашылған Жетісу облысы қазақтарының съезі «ескі» тәртіп кезінде ұмытылған, сығылған, құл болған қазақ халқы жаңа қалыпты нығайтуға мүдделілігін, тыныштық, бүтіндік һәм реттілікті сақтауға сенімді екенін білдіріп, осы мақсатта облыстық, уездік және болыстық комитеттер ашу жолдарын қарастырып, бұл мәселе бойынша қаулы қабылдады (Қойгелдиев, 2008: 226). Осы қаулыға сәйкес Жетісу облысының уездерінде де қазақ съездері өткізіліп, төрағалары сайланды. 1917 жылдың қыркүйек айында Лепсіде ашылған қазақ съездінің шешімі бойынша Базарбай Мәметов Лепсі уезінің қазақ комитетінің төрағасы болып сайланды. Бұл туралы Базарбайдың өзі «Осы жылдың қыркүйек айында съезд шешіміне сәйкес Лепсі уезінің Қырғыз Комитетінің төрағасы болып сайландым» (Төлеуов, 2020), - деп жазды.

Жалпықазақ кеңесін шақырып, онда ұлт өміріне қатысты өзекті саяси мәселелерді қарау, соған сай саяси партия құру ісін қолға алуға қажетті алғышарттар тек Ақпан революциясынан кейін ғана қалыптасты. Тұңғыш жалпықазақ съезі 1917 жылдың 21–26 шілде аралығында Орынбор қаласында өтті. Съезд жұмысына Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарынан және Бөкей ордасынан барлығы 20–дан астам өкіл қатынасты. Оның күн тәртібіне барлығы он төрт мәселе қойылып, олардың арасында мемлекет билеу түрі, қазақ автономиясы, қазақ облыстарындағы жер жағдайы, әскер құру, земство, әйел теңдігі және басқа мәселелер де бар еді (Қазақ. 1917, № 238) Солардың барлығы ұлттық мүддеде қаралып, сәйкесінше шешімдер шығарылды.

Съезге Жетісу облысынан қатысқан 11 өкілдің қатарында Б. Мәметов те болды. Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау съездегі аса маңызды мәселелердің бірі болды. «Алаш» партиясы ұсынған кандидаттардың басым көпшілігі бұл уақытта өзінің ұлт мүддесі үшін қоғамдық күресімен танымал болған қайраткерлер еді (Қойгелдиев, 2008: 231). Съездің Жетісу облысынан бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттыққа ұсынылғандардың

нөмірі 3-нші список деп аталған тізімінде 1) Ибраһим Жайнақов– аудармашы; 2) Шендриков– орыс тұрғындары атынан; 3) Садық Аманжолов– заңгер; 4) Дүр Сауранбаев–қырғыз тұрғындары атынан; 5) Базарбай Маметов – заңгер (Қазақ. 1917, № 243) тұрды. Құқық негіздерін жетік меңгерген жас заңгерге үлкен жауапкершілік артылды. Базарбай қазақ комитеттерінің қолдауымен ел арасында үгіт жұмысын жүргізді, себебі қазақ комитеттері Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына өз атынан депутаттыққа лайық кандидаттарды іріктеп, оларды сайлау арқылы өткізуге басылымдылық берді. «Қазақ» газетінің 19 және 28 қазан күндері жарық көрген нөмірлерінде Құрылтай жиналысына ұсынылғандардың тізімі және олар туралы қысқаша сипаттама жарияланды.

Мұнымен қоса Б. Маметов бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне (Шора-и-Исламға) өкіл етіп сайланды. Жалпықазақ съезі «Шора-и-Исламда» қазақ өкілдері болсын, бірақ оның ағзалары әр халықтың санына қарай анықталсын, соған байланысты қазақ өкілдерінің санын көбейту жағы тез арада шешілсін деп көрсетіп, «Шора-и-исламға» мүшелікке 8 адамды сайлады (Қазақ.1917, №256).Осылайша Базарбай бүкілресейлік Құрылтай жиналысына және мұсылмандар кеңесіне ұсынылып, қазақ халқының азаттығы мен болашағы үшін күреске тартылды.

1917 жылдың қазан айында (жаңаша - қараша) Ресейде Уақытша үкімет қарулы күшпен құлатылып, билік кеңестердің қолына көшті. Қазақстанда кеңес өкіметі 1917 жылдың қараша айынан бастап орнатыла бастады. А. Байтұрсынов жазғандай, қазақ халқы үшін түсініксіз әрі үреймен қарсы алған кеңес өкіметі елдің тыныштығын бұзды. Өлкедегі осындай жағдай туралы «Қазақ» газеті бетінде мынадай мағынадағы жеделхатты жарияланды: «Октябрь басынан бері Пішпектегі қазақ, қырғыз, сарт халықтарының тынышы кетіп тұр. Солдаттар, солдат қатындары, тағы да кім екені белгісіздер күндіз-түні демей ұрлап, талап, ұрып-соғып қатты жәбір беріп тұр. Теңдік заман туды десек те, біздің Жетісу ескі зорлықтан құтыла алмай тұр» (Қазақ. 1917, № 249). Отарлық езгіден, зорлықтан құтылудың бір ғана жолы бар еді, ол – тәуелсіздік ұлттық мемлекет құру. Осыған орай қазақ облыстарында саяси билікті өз қолына ала алатын мемлекеттік құрылым туралы мәселені күн тәртібіне шығарудың көкейкестілігі артты. 1917 жылдың қарашасында «Алаш» басшыларының ұлттық мемлекет құру ісіне біржола бет бұрды. Ол үшін алдымен «Ұлт Кеңесі» аталатын үкімет пен ұлттық әскер құру қажет деп санады.

Тарихтан белгілі қазақ мемлекеттігі туралы мәселе қаралған II жалпықазақ съезі 1917 жылы желтоқсанның 5-13 күндері Орынборда өткізілді. Оған барлық қазақ облыстарынан, сондай-ақ одан тыс жерде тұратын Алтай губерниясы мен Самарқанд облысы қазақтарынан және Жетісу облысы қазақтарынан – барлығы 82 өкіл қатысты (Қойгелдиев, 2008: 234). Съездің күн тәртібіндегі мәселелердің ішіндегі ең негізгі ұлттық автономия мәселесі еді. Съезде Алаш автономиясының Алашорда аталған (Алаштың ордасы немесе үкіметі) Ұлт кеңесі құрылып, оның құрамына 15 адам сайланды. Солардың ішінде Жетісу облысынан Салық Аманжолов, облыстардан тыс Алашорда құрамына Базарбай Маметов (Нұрпейісов, 1995:154) (ғалым-тарихшы К. Нұрпейістің монографиясында Базарбай Мамытов деп жазылған) Отыншы Әлжанов сайланды. Бұл аталған Ұлт кеңесі мүшелеріне орынбасарлыққа Жетісу облысы қазақтарынан Нүсіпбек Жақыпбайұлы, Сатылған Сабатайұлы, Жәнеке Солтанайұлы сайланды.

Базарбайдың Алашорда үкіметіне мүше болуы оның ұлт мүддесіндегі қызметіне тың серпіліс берді. Алаш арысы Қазақстандағы 1918 жылғы оқиғалардың ортасынан табылды.

Өлкенің барлық облыстарында II жалпықазақ съезінде қаралған мәселелерді талқылауға арналған қазақ съездері шақырылды. Мәселен, Верный қаласында 1918 жылдың қаңтарында бірінші Жетісу облыстық қазақ съезі өткізілді. Съезде милиция отрядтарын құру мәселесі қаралды. Алаш милициясын ұйымдастыру Ы. Жайнақовқа, О. Әлжановқа және С. Сабатаевқа тапсырылды. Милиция отрядтары Верныйда және Лепсіде құрылды. Лепсі уезінде О. Әлжановтың жетекшілігімен құрылған милиция отрядының құрамында 300-ге әскер болды (ҚР ПА. 811-қ. 24-т. 103-іс. 16-п.). Осы орайда айта кетерлік жайт, Алаш ұлт-азаттық қозғалысы көшбасшылары тұңғыш тұрақты ұлттық әскерді 1905-1907 жылдардағы I орыс революциясы кезінде құруға ұмтылды. Дегенмен бұл әрекет кейінге қалдырылды. Ақпан революциясының жеңісі әскер құруға оңтайлы жағдай жасады. Әскер құруға алаштықтар 1917 жылы большевиктер билікті басып алғанға дейінгі уақыттарда кірісті. II жалпықазақ

съезінен кейін халықтық милиция құрудың қажеттілігі ұлттық автономия жариялауға байланысты еместігі айқын байқалды (Бүркітбаев, 2020:42).

Билік большевиктер қолына көшсе де Алаш қайраткерлері өздерінің басты мақсаты ұлттық автономия жариялаудан бас тартпады. II жалпықазақ съезінде көтерілген мәселелерді жүзеге асыру үшін облыстық съездер шақырылды. 1918 жылы 10-31 қаңтарында Верный қаласында Жетісу облысы қазақтарының екінші съезі өткізілді. Съезде құрылған, төрағасы Ыбырайым Жайнақов болған облыстық Алашорда қазақ кеңесінің құрамына Сатылған Сабатаев, Иса Тргеусізов, Нүсіпбек Жақыпбаев, Салық Аманжолов, Төлембай Дүйсебаев, Біләл Сүлеевпен бірге Базарбай Мәметов сайланды. Съезд облыстық қазақ-қырғыз комитеті бұдан былай Жетісу облысы қазақ-қырғыздардың «Алаш кеңесі» аталсын деп қаулы қабылдады (Бүркітбаев, 2020:43). Съезде милиция жасақтарын құру және қорғаныс мәселесі қарастырылды.

Қазақстанда большевиктер билігі толық орнығып болмай жатып, кеңес өкіметі тұтандырған қантөгісті азамат соғысы басталып кетті. Соғыс майданы Қазақстан аумағын толығымен қамтыды. Жетісу кеңес өкіметіне қарсылық ошағына айналды. Мұнда 1917 жылдың қараша айының басында казак әскери кеңесі алаштықтардың, эсерлер мен меньшевиктердің қолдауына сүйене отырып, большевизмнен бас тарту режимін орнатып, кеңестерді қуып таратты. Ары қарай қарама-қайшылық ауыспалы түрде дамыды. Верныйда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін 1918 жылдың наурыз-сәуір айларында Жетісу облысының орталығын қоршап тұрған оңтүстік ауылдарда, Қапал, Лепсі уездерінің солтүстік станицаларында контрреволюциялық бүлік басталды. Маусымда оны қызыл гвардия отрядтары басып-жаншыды. Жетісу казак әскері, оның басқару органдары жойылды. Бұл казактардың едәуір бөлігінің наразылығын тудырып, оларды бүліктердің жаңа толқынына итермеледі (Покровский, 1961:67).

Қазақ ауылдары қорғансыз күйде қалып, ақ гвардияшылдар мен Қызыл әскердің тонауы мен зорлығына жиі ұшырады. Большевиктер халықтың тонап, малын тартып алып, мүлкін талан-таражға салды. Тұрғындар малының жартысынан айрылды. Әскери қимылдарға байланысты алым-салықтар көбейді. 1918 жылдың жазында бір ғана Лепсі уезінде 10 000 сәйгүлікті тартып алды. Осындай қиын жағдайда Алашорда Кеңесімен бейбіт тұрғындарды қарулы отрядтардан қорғайтын, казактардан құралған әскердің қажеттілігі анық байқалды.

Осындай ел басына күн туған ауыр кезде Жетісу қазақтарына көмек комитеті құрылды. Оған Алашорда үкіметінің мүшелері Салық Аманжолов және Базарбай Мәметов жетекшілік етті. Алайда большевиктер жетісулық зиялылардың пайдалы қызметін революцияға қарсы әрекет ретінде таныды. Себебі уезде орын алған ауыр жағдайға кеңес өкіметінің қарсыластары кінәлі деп есептеді. Сондықтан да оларға қарсы түбегейлі, төтенше шаралар қолданды (ҚРПА. 666-қ. 1-т. 209-іс.3-п.). Зиялылар ашық түрде қуғынға ұшырады. 27 ақпанда үнемі қазақ жасақтарын құру үшін жұмыс жасаған және аштыққа ұшырағандарға, малынан айрылғандарға көмек комитетін ұйымдастырған Алашорданың Қапал уездік кеңесінің төрағасы М.Төлебаев большевизмге қатысы бар деген айыппен қамауға алынды. Алашорданың мүшесі және Лепсі көмек комитетінің төрағасы Б.Мәметовтің, сол комитеттің мүшелері мен Алашорданың Лепсі уездік кеңесінің мүшелері Ниязовтың, Күдербековтің үйлерінде тінту жүргізілді. Алашорданың Қапал уездік кеңесінің мүшелері Сыртановты, Сүлеевті және т.б. тұтқынға алу қаупі төнді. Аштық пен кедейленген қазақтарға көмек беру қиынға соқты, қазақ зиялыларына қарсы басталған жүйелі қуғын-сүргін тұрғындарға қатты әсер етті, олар николай заманы мен тәртібі келе жатыр деп ойлай бастады (Алаш қозғалысы, 2005:320). Қуғынға түскен Базарбайға Мұхамеджан Тынышпаев ара түсіп, адмирал Колчакқа «Жетісу облысы қазақтарының ауыр жағдайы туралы» баян хат жазып, көмек сұрады. Осы оқиғалар туралы Б. Мәметовтің өзі кейінірек былай деп жазды: «Керенский өкіметі құлаған соң, сол сәуір айының алғашқы күндері жалпы уездік съезде уез Совнаркомының мүшесі және Лепсі уезінің Әділет Халық Комиссары болып сайландым. Мамыр айының басында Мамонтовтың жазалаушы отряды келуіне байланысты Лепсі уездік Совнаркомының барлық Кеңесі Мамонтовтың бұйрығымен таратылды. Менің бас сауғалап ел ішіне кетуіме тура келді, тіпті одан әрі Шәуешек асып, бір айдай сонда бой тасалаған соң, Семей қаласына бардым. Семейде Сырдария және Семиреченск облыстарындағы ашыққандарға көмек ұйымдастырған облыстық комитетке қызметке тұрдым» (Төлеуов, 2020).

Верный қаласында большевиктер тобының белсенді мүшелері шоғырланды, ал солтүстік қалаларда бұрынғы адамдардың барлығы дерлік қалды, соңғыларының көпшілігі большевиктердің істерінен хабардар болу, мүмкіндігінше тұрғындардың мүддесін қорғау және большевиктерге қарсы ірі көтерілістер болған жағдайда соңғыларын дайындау үшін үшін кеңестік депутаттыққа (совдеп) кірді. Жетісу облысында қазақ халқы, казак және байырғы шаруалар (оңтүстік казактары мен байырғы шаруалардың шағын тобын қоспағанда) большевиктерге қарсы» (Алаш қозғалысы, 2005:317).

«Контрреволюциялық» Кеңестер депутаттарында жұмыс істеген қазақ қайраткерлері орыс зиялы еңбекшілері тәрізді Кеңес өкіметі алдында өздерінің кінәсін сезініп, Қытайға қашып, далада жасырынды. 1918 жылы маусымда Сібірдегі төңкеріс туралы хабар Лепсі және Қапал уездерінің қазақтарында жеткенде (Семейден Алашорда арнайы жансыз жіберді) дала дүрлігіп, қазақ қайраткерлері бірнеше жасақ ұйымдастырып, Семейден келген отрядтарға қосылды (Алаш қозғалысы, 2005: 318). 1918 жылы 25 маусымда II жалпықазақ съезінің шешіміне сәйкес Алашорда үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейханов халық милициясын құру туралы қаулыға қол қойды.

Осы қаулыны жүзеге асыру мақсатында Семей қаласында капитан Х.Тоқтамышев басқарған I-Алаш полкін ұйымдастыру қолға алынды. Нәтижесінде құрамында отыз адамы бар атты әскер құрылды. 1918 жылдың екінші жартысында барлық облыстарда Алаш әскерлері мен полктері жасақталды. Жетісуда қазақ жастарынан сарбаздар ұйымдастыруға Х. Ғаббасов, М. Тынышпаев, А. Тұрлыбаевпен бірге Б. Мәметов те белсене араласты (Бүркітбаев, 2020:119). Алаш-Орданың басқа да мүшелері Алаш әскери жүздіктерін қалыптастырумен айналысты. Алашорда көшбасшыларының пәрменімен жасақталған жүздіктердің командирлері болып Жетісудағы қазақ сардарлары тағайындалды. Кейін тұтқынға алынған кезде Алматы өлкелік ОГПУның әлеуметтік қауіпті элементтерді тіркеу меморандумында Б. Мәметов «Алаш-Орданың» екі отрядын жасақтап, ату-шабумен айналысып, біраз уақыт гарнизон бастығы болған», - деп жазылды.

Азамат соғысы жылдарында большевиктердің озбырлығына жұт қосылып, мал жаппай қырылды (Алаш қозғалысы, 2005:318). Осылардың салдарынан өлке тұрғындарының арасында аштық жайлады, босқыншылық етек жайды. Лепсі уезіндегі осындай қасіретті жағдайды биліктегі большевиктердің өздері де жасырмады, себебі орын алған ахуал оларды қатты алаңдатты. Жетісу облыстық партия комитеті өкілетті үштігінің, ревкомның, төтенше комиссияның баяндамасында уезде 200 мың жергілікті тұрғындардың аштықтан қырылғандығы, 60 мың адамның босқындарға айналғандығы, азық-түлік қорының мардымсыздығы ашық жазылды (ҚРПА. 666-қ. 1-т. 209-іс.2-п.). Осы кезде Лепсіде ашыққандарға көмек көрсететін уездік комитет құрылды. Оған Б. Мәметов жетекшілік етті, алайда оның жұмысы көп ұзамай 1919 жылы тоқтап қалды.

Б. Мәметов Халық комиссарлары кеңесінің мүшесі ретінде де қызмет етті. 1918 жылы сәуір айында Халық комиссарлары кеңесінің Лепсі қаласында өткізілген мәжілістердің хаттамаларында оларға қатысқан Т. Погорельский, Довбия, Токарев және т.б. бірге Б. Мәметовтың тегі жазылған (АОМА. 340-қ. 1-т. 20-іс 43, 50, 51-п.). Мәжілістерде азық-түлік, босқындарды орналастыру және т.б. мәселелерді қарады.

Жетісудың солтүстігінде орын алған күрделі жағдайға байланысты 1918 жылдың тамызында И.Жайнақовтың басшылығымен Жетісу облыстық Алашорда кеңесінің мүшелері Лепсі уезіне аттанады. Ондағы мақсат уездегі ахуалға байланысты шұғыл әрекет ету және съезд шақыру еді. Жетісу облысы қазақтарының съезі 1918 жылдың 10-31 тамыз күндері Лепсі қаласында өткізілді. Онда облысты басқару органдарын құру, ұлттық әскердің бөлімдерін жасақтау, оқыту, қажетті заттармен (қару-жарақ, киім-кешек, азық-түлік) қамтамасыз ету және оларды соғыста пайдалану мәселелері талқыланды. Оның жұмысына Б. Мәметов белсене қатысты. Съезд Алаштың облыстық комитетін қайта сайлап, оның құрамына белгілі саяси қайраткер Мұхамеджан Тынышпаевты енгізді. Алаштың облыстық комитетінің жаңадан сайланған құрамында мына адамдар болды: Ыбырайым Жайнақов (Верный гимназиясының 6 класын бітірген) төраға, мүшелері Сатылған Сабатаев (ғалым-агроном), Төлебай Дүйсебаев (гимназияның 4 класын бітірген), Нүсіпбек Жақыпбаев (дәрігер), Базарбай Мәметов (заңгер, Қазан университеті), Біләл Сүлеев (семинарист, мұғалім), Иса Тергеусізов (Верный

гимназиясының 3 класын бітірген), Мұхамеджан Тынышпаев (жол қатынасы инженері) және Садық Аманжолов (заңгер, бітістіруші сот) (Нұрпейісов, 1995: 256).

Ұлт зиялылары сенген ақ гвардияшылар Алаш автономиясын мойындамады, алып империя ішінде ұлттық мемлекет құруға түбегейлі қарсы болды. Автономияны мойындау былай тұрсын азамат соғысы жылдарында Жетісу өлкесінің қазақ ауылдарына казак-орыстар адам айтқысыз айуандық жасады. Азамат соғысы ошақтарының бірі болған Жетісудың солтүстігінде, әсіресе Черкасск елді мекенінде кескілескен шайқастар орын алды. Осы кездегі казак-орыстардың әрекетін, Отыншы Әлжановтың ерлік өлімін Семейге алғаш жеткізген және «Абай» журналына жазған Б.Мәметов пен Ы. Жайнақов болды.

Қорытынды. Базарбай Мәметов кеңес үкіметіне де адал қызмет етті. Білікті заңгер өзінің туған өлкесінде халық соты, тергеушісі қызметтерін атқарды. Алайда большевиктік билік еткен адал еңбегін елемеді. Керісінше, оны қуғын-сүргінге түсірді. 1928 жылы мыңғырған мал, байылығы жоқ болса да «жартылай бай-феодал» ретінде мал-мүлкі тәркіленді. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-ші бабына сәйкес айыпталып, «қыруар малы бар қанаушы тап өкілі және «Алашордаға сіңірген еңбегі үшін» ОГПУ қарамағындағы Алматы түзету үйіне қамалды. Алаш қайраткеріне «1917 жылы «Алаш» партиясы құрылған Орынбордағы Жалпықазақ съезіне делегат, одан Шора-Ислам съезінің делегаты, «Алаш-Орда» жасырын ұйымының мүшесі, «Алаш-Орда құрылтайшылар жиынының мүшесі, «Алаш-Орда» Кеңесінің мүшесі және іс басқарушысы болды. «Алаш-Орданың» екі отрядын жасақтап, ату-шабумен айналысып, біраз уақыт гарнизон бастығы болған, «нағыз қанды қол қарақшы» деген жала жабылды. «Бірталай лауазымды қызметтер атқарды, соның ішінде: губерния прокуроры, осы тұста қазына мүлкін талан-таражға салып, көптеген басқа да қылмыстар жасады. Қастандық пиғылмен жалған деректер таратып, Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізіп, ұлт-аралық наразылықты тудырған» деген мінездеме берілді. Алаш қозғалысы мүшесінің қазақ елінің болашағы үшін атқарған ісі басқаша бағалануы мүмкін емес-ті. Тоталитарлық жүйенің ұзын құрығына ілінген Алаш арысы ақыры 1931 жылы отбасымен Саратовқа жер аударылды.

Дереккөздер

- АҚМА - Алматы қаласы мемлекеттік архиві.
 АОМА - Алматы облысы мемлекеттік архиві
 ҚР ОМА - Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.
 ҚР ПА - Қазақстан Республикасы Президенті архиві
 ТР ҰА – Татарстан Республикасы ұлттық архиві.

Sources

- ASA - Almaty State Archive.
 CSA RK - Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
 SAAR- State archive of Almaty region
 PA RK- Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan
 NA RT - National Archives of the Republic of Tatarstan

Әдебиеттер тізімі

- Әбдіғалиұлы - *Әбдіғалиұлы Б.* Алаш әскері. 1918-1920 жж. Астана: КИСИ при Президенте РК, 2018. 392 б.
 Алаш қозғалысы 2017 — *Алаш қозғалысы* және оның жетісулық қайраткерлері. Құжаттар мен материалдар жинағы / жауапты құрастырушы А.М. Каипжанова. Алматы: Алматы облыстық мемлекеттік архиві, 2017. 145 б.
 Алаш қозғалысы 2007 — *Алаш қозғалысы.* Движение Алаш. Құжаттар мен материалдар жинағы. Үш томдық. 3-том. 2-кітап / редактор М.К. Койгелдиев. Алматы: Ел-шежіре, 2007. 344 б.
 Бүркітбаев - *Бүркітбаев Ү, Қарабасов Ж.* Ыбырайым Жайнақов және «Алаштың» жетісулық қайраткерлері. Алматы: «Тауғұл-Принт», 2020. 192 б.
 Гуссерль - *Гуссерль Э.* Идея феноменологии. М, ИЦ Гуманитарная академия, 2008. 224 с.
 Жетісу - *Жетісу.* Энциклопедия. Алматы: «Арыс», 2004. 712б.
 Ескендірұлы 2008 - *Ескендірұлы (Әбдешев) М.* Алашорда министрлері / Министры Алашорды. Алматы, 2008. 114 б/с.
 Қазақ - *Қазақ.* 1917. №238, 243, 249, 256.

Қазақ мемлекеттілігі - Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда. Ұжымдық монография. Алматы: Литер-М, 2018. 720 б.

Қазақ съездері - Қазақ съездері. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1917 ж. – желтоқсан 1919 ж. // Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. 30 томдық. Т.4. Құрастырған К. Илиясова. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. 352 б.

Койгелдиев - Койгелдиев М. Алаш қозғалысы. Екітомдық монография. 2-т. Алматы, 2008. 480 б.

Нұрпейіс - Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы, 1995. 256 б.

Сорокин - Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов; Пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. 543 с.

Тілешев - Тілешев Е, Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы «Сардар» Баспа үйі, 2014. 528 б.

Тоқаев - Тоқаев Қ. Тәуелсіздік бәрінен қымбат//Егемен Қазақстан. 2021. 5 қаңтар [Электронды ресурс]. – URL <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>. Қаралған күні 13.01 2021.

Төлеуов - Төлеуов З. Сындрлы тағдыр (Қуғын-сүргін азабын шеккен бір арыс туралы)//Мәдениет. 2020. 20 мамыр [Электронды ресурс]. – URL <http://www.madeniportal.kz/article/5103/> Қаралған күні 1 қараша 2022.

Покровский - Покровский С.Н. Победа Советской власти в Семиречьи. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. 374 с.

References

Abdıgaliyly - Abdıgaliyly B. Alash askeri. 1918-1920 zhzh. [Alash Army. 1918-1920 y.] Astana: KISI pri Prezidente RK, 2018. 392 b. (In Kaz.).

Alash qozgalysy 2017 — Alash qozgalysy zhane onyng zhetisulyq qajratkerleri. Kyzhattar men materialdar zhinagy [Alash movement and its semirechye figures. Collection of documents and materials] / zhaupty kurastyrushy A.M. Kaipzhanova. Almaty: Almaty oblystyq memlekettik arhivi, 2017. 145 b. (In Kaz.).

Alash qozgalysy 2007 – Alash qozgalysy. Dvizhenie Alash. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Ysh tomdyq. 3-tom. 2-kitap [Alash movement. Collection of documents and materials. Vol. 3. Book 2] / redaktor M.K. Kojgeldiev. Almaty: El-shezhire, 2007. 344 b. (In Kaz/ In Russia)

Byrkitbaev - Byrkitbaev Y, Karabasov Zh. Ybyrajym Zhajnakov zhane «Alashtyng» zhetisulyk kajratkerleri [Jainaqov and the «Alash» figures of Zhetysu]. Almaty: «Taugyl-Print», 2020. 192 b. (In Kaz.).

Gusserl' - Gusserl' E. Ideya fenomenologii [The idea of phenomenology]. M, IC Gumanitarnaya akademiya, 2008. 224 s. (In Rus).

Zhetisu - Zhetisu. Enciklopediya [Encyclopedia]. Almaty: «Arys», 2004. 712b. (In Kaz.).

Eskendiruly 2008 - Eskendiruly (Abdeshev) M. Alashorda ministrleri [Ministers of Alashorda] / Ministry Alashordy. Almaty, 2008. 114 b/s. (In Kaz)

Qazaq – Qazaq [Qazaq]. 1917. №238, 243, 249, 256 (In Kaz.).

Qazaq memlekettigli - Qazaq memlekettigli zhane Alashorda [Kazakh statehood and Alashorda. Collective monograph]. Uzhyndyq monografiya. Almaty: Liter-M, 2018. 720 b. (In Kaz.).

Қазақ siezderi - Qazaq siezderi. Quzhattar men materialdar zhinagy. Saur 1917 zh. – zheltoqsan 1919 zh. [Kazakh siezes. Collection of documents and materials. April 1917-December 1919] // Qazaq ult-azattyq qozgalysy. 30 tomdyq. Т.4. Kurastyrgan K. Iliyasova. – Almaty: «El-shezhire», 2007. 352 b. (In Kaz.).

Kojgeldiev - Kojgeldiev M. Alash qozgalysy [Alash movement]. Ekitomdyq monografiya. 2-t. Almaty, 2008. 480 b. (In Kaz.).

Nurpejis - Nurpejis K. Alash ham Alashorda [Alash and AlashOrda]. Almaty, 1995. 256 b. (In Kaz.).

Sorokin - Sorokin P.A. Chelovek. Civilizaciya. Obshchestvo [Man. Civilization. Society] / Obshch. red., sost. i predisl. A.YU. Sogomonov; Per. s angl. M.: Politizdat, 1992. 543 s. (In Rus)

Tileshev - Tileshev E, Kamzabekuly D. Alash qozgalysy. Enciklopediyalyq anyqtamalyq [Alash movement. Encyclopedic reference book]. Almaty «Sardar» Baspa үйі, 2014. 528 b. (In Kaz.).

Tokaev - Tokaev Қ. Tauelsizdik barinen qymbat [Independence is more precious than anything] // Egemen Kazakstan. 2021. 5 kangtar [Elektrondy resurs]. – URL <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>. Қаралған күні 13.01 2021. (In Kaz.).

Toleuov - Toleuov Z. Syndarly tagdyr (Kugyn-syrgin azabyn shekken bir arys turaly) [Critical fate (about one lion suffering from persecution)] // Madeniet. 2020. 20 mamyr [Elektrondy resurs]. – URL <http://www.madeniportal.kz/article/5103/> Karalghan күні 1 karasha 2022. (In Kaz.).

Pokrovskij - Pokrovskij S.N. Pobeda Sovetskoj vlasti v Semirech'I [The victory of Soviet power in Semirechye]. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1961. 374 s. (In Rus).

Мазмұны / Content / Содержание 2023 № 26 (2)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

<i>Margulan A.S., Zhuzbayeva U.D.</i> THE SHAGATAI FRONTIER IN ABU AL-FIDA'S WORK «ТАКВИМ AL-BULDAN».....	206
<i>Отенова Г.Е.</i> НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ О КИРГИЗ-КАЙСАКАХ ИЗ КАЗАНИ: АНАЛИЗ РУКОПИСИ 1796 ГОДА.....	217
<i>Мәлікова С.З., Ибраева А.Ф., Мұхамеджанова Г.Т.</i> СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІНДЕГІ АЛАШ ҚҰРЫЛТАЙЫ: АҚҚҰСАҚ ЖИНАЛЫСЫ.....	229
<i>Мұхатова О.Х.</i> ЖЕТІСУ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ - БАЗАРБАЙ МӘМЕТОВ.....	242
<i>Жұмағұлов Б.С.</i> ТОБАНИЯЗ ӘЛНИЯЗҰЛЫ – ХАЛЫҚ АЗАТТЫҒЫ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕР.....	258
<i>Мұқанова Г.Қ., Жұматай С., Ташағұл А.</i> «КАЗАХСКИЙ КАЛЕНДАРЬ НА 1923 ГОД» В КОНТЕКСТЕ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	272
<i>Шашаев Ә.Қ., Тілеубаев Ш.Б., Құрманалина Н.Н.</i> XX ғ. 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АКАДЕМИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҚТЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ.....	287
<i>Гиззатов С.М.</i> 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОРАЛ ЖӘНЕ БӨКЕЙ ГУБЕРНИЯЛАРЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ.....	298
<i>Мамбетова Г.А., Муминов А.К.</i> ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В ОТНОШЕНИИ РЕЛИГИОЗНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (АКТЮБИНСКАЯ ОБЛАСТЬ).....	310
<i>Базарбаев К, Гумуш Н., Акдениз Э.</i> ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ЭНВЕР ПАШАНЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ.....	326
<i>Ахметова Л.С., Ахметов С.С.</i> БОЛЬШАЯ ОРДА КАЗАХОВ В РОССИЙСКО-КОКАНДСКОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ. СУРАНШЫ-БАТЫР И УЗЫН-АГАШСКОЕ СРАЖЕНИЕ 1860 ГОДА.....	335
<i>Ауаған В., Ақанов К., Курманов З.</i> REFLECTION OF THE SHIVANIDS (SHEIBANIDS) DYNASTY'S ROLE IN THE HISTORY OF THE JUCHI ULUS AND THE KAZAKH KHANATE IN THE 13-16 th CENTURIES.....	350
<i>Козыбаева М.М., Мурзаходжаев К.М., Малабаев С.К.</i> ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ГОЛОДА 1921-1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ.....	361
<i>Myrzakhanov A.</i> SOVIET POLITICS IN KAZAKH AUL: POSITIONS OF RESEARCHERS.....	373

АРХЕОЛОГИЯ / ARCHAEOLOGY

<i>Оутрам А., Курманиязов Ы.</i> РОЛЬ БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОГО СКОТОВОДСТВА В ДВУХЭТАПНОМ ПРОЦЕССЕ ОДОМАШНИВАНИЯ ЛОШАДИ	384
<i>Қожа М.Б., Жетібаев К.М., Муминова З.П.</i> ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....	407
<i>Женіс Ж., Нарымбет Н.</i> АЛТЫН ОРДАДАҒЫ МҰНАРАЛЫ (ШАТЫРЛЫ) МАЗАРЛАР: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ САБАҚТАСТЫҚ (X-XIV ғғ.).....	422